

Пена Любов Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 76000, м.Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, тел.: (0342)59-60-08, e-mail: liubov.pena@pnu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7154-4617>

КУРС «ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРИВАТОЛОГІЇ»: ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ

Анотація. Оскільки кафедра української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника відома в наукових колах України як одна з найпотужніших кафедр дериватологів, то закономірним є введення до освітніх програм підготовки майбутніх філологів освітніх компонентів, які стосуються різних аспектів словотвору. Однією з таких навчальних дисциплін є «Теоретичні проблеми дериватології». Вона належить до вибіркових. Названий курс передбачає поглиблення та систематизацію знань про основи словотвірної морфеміки, традиційні й новітні аспекти словотвору, що є запорукою формування та вдосконалення професійної майстерності здобувачів вищої освіти. Він сприятиме формуванню у студентів систематизованих наукових знань про словотвірну підсистему сучасної української літературної мови.

Під час вивчення цього курсу подаємо основні відомості про теоретичні питання сучасної дериватології (основи словотвірної морфеміки, класифікацію морфем як словотворчих засобів; морфонологію та морфотактику; мотиваційні відношення у словотворі; проблеми словотвірної семантики; сучасні аспекти вивчення словотвору); активізуємо процес оволодіння системою теоретичних знань зі словотвірної морфеміки та розуміння їхньої ролі в майбутній професійній діяльності; закріплюємо і систематизуємо теоретичні знання зі словотвору української мови в процесі виконання вправ, завдань і морфемних та словотвірних розборів слів різних частин мови; формуємо навички оперування фаховою термінологією. Це все підпорядковано ширшій меті – виховати повагу до української літературної мови, до мовних традицій, прагнення вдосконалювати знання мовних норм (зокрема словотвірних), стежити за змінами мовних норм, тобто сприяти формуванню свідомої мовної особистості.

У пропонованій статті розглянуто основні аспекти вивчення вказаного курсу. Зокрема, звернуто увагу на компетентності і програмні результати навчання, які випливають із мети, завдань і структури навчальної дисципліни; розглянуто деякі відомості з історії розвитку словотвору; акцентовано на ролі Івана Івановича Ковалика у виокремленні дериватології як самостійного розділу мовознавства; висвітлено деякі питання про роль елементарних та комплексних словотвірних одиниць у структуруванні тексту тощо.

Велике значення в опануванні курсу, безсумнівно, має опрацювання першоджерел. Тому для виявлення й різногранного аналізу словотвірних понять і явищ студенти студіюють граматики та інші праці, у яких розглянуто різні аспекти української мови, таких авторів початку ХХ століття, як Степан Смаль-

Стоцький і Теодор Гартнер, Василь Сімович, Євген Тимченко, Олекса Синявський, Олена Курило та ін.; праці Івана Ковалика, Василя Грещука та інших сучасних дериватологів.

У статті наведено деякі зразки вправ, завдань і тестів для успішного опанування вказаного навчального курсу.

Ключові слова: дериватологія, словотвір, елементарні словотвірні одиниці, комплексні словотвірні одиниці, словотвір і текст.

Pena Liubov Ivanivna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Ukrainian Language Department of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 76000, Ivano-Frankivsk, St. Shevchenko, 57, tel.: (0342)59-60-08, e-mail: liubov.pena@pnu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7154-4617>

THE COURSE "THE THEORETICAL PROBLEMS OF DERIVATIVES": THE MAIN ASPECTS OF STUDY

Abstract. Since the Department of the Ukrainian Language of National Precarpathian Vasyl Stefanyk University is known in academic circles of Ukraine as one of the most powerful departments of derivational studies, it is natural to introduce educational components related to various aspects of word formation into the educational programs of training future philologists. One of such educational disciplines is "Theoretical problems of derivatology". It belongs to selective. The named course provides deepening and systematization of knowledge about the basics of word-forming morphemics, traditional and modern aspects of word-formation, which is the key to the formation and improvement of professional skills of students of higher education. It will contribute to students' formation of systematized scientific knowledge about the word-forming subsystem of the modern Ukrainian literary language. During the study of this course, we provide basic information about the theoretical issues of modern derivation (the basics of word-forming morphemics, the classification of morphemes as word-forming tools; morphonology and morphotactics; motivational relations in word-formation; problems of word-formation semantics; modern aspects of the study of word-formation); activate the process of mastering the system of theoretical knowledge of word-forming morphemics and understanding their role in future professional activity; we consolidate and systematize theoretical knowledge of the word formation of the Ukrainian language in the process of performing exercises, tasks and morphemic and word-forming analyzes of words of different parts of the language; we form the skills of operating with professional terminology. All this is subordinated to a broader goal - to cultivate respect for the Ukrainian literary language, for language traditions, the desire to improve knowledge of language norms (in particular, word-forming ones), to monitor changes in language norms, that is, to contribute to the formation of a conscious linguistic personality. The proposed article discusses the main aspects of studying the specified course. In particular, attention was paid to the competence and programmatic results of learning, which arise from the purpose, tasks and structure of the educational discipline; some information on the history of the development of the word-form is considered; emphasis is placed on the role of Ivan Ivanovych Kovalyk in distinguishing derivatology as an independent branch of linguistics; some questions about the role of

elementary and complex word-forming units in the structuring of the text, etc., are highlighted. Undoubtedly, the study of primary sources is of great importance in mastering the course. Therefore, in order to identify and multifaceted analysis of word-forming concepts and phenomena, students study grammars and other works, which consider various aspects of the Ukrainian language, by authors of the beginning of the 20th century, such as Stepan Smal-Stotskyi and Teodor Gartner, Vasyl Simovych, Yevhen Tymchenko, Oleksa Synyavskyi, Olena Kurylo and others; the works of Ivan Kovalyk, Vasyl Grestchuk and other modern derivationalists. The article provides some samples of exercises, tasks and tests for successful mastering of the specified educational course.

Key words: derivation, word-formation, elementary word-formation units, complex word-formation units, word-formation and text.

Постановка проблеми. Кафедра української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника відома в наукових колах України як одна з найпотужніших кафедр дериватологів. Свого часу її очолював знаний у всьому слов'янському світі професор Іван Іванович Ковалик, завдяки чийм науковим напрацюванням словотвір виокремився в самостійну галузь лінгвістичних знань. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації багато членів кафедри, зокрема Василь Васильович Грещук («Словотвірна і лексико-семантична структура українських деад'єктивів на -ість, -ство, -ота, -ина, -изна»), Микола Петрович Лесюк («Словотвірні гнізда коренів зі значенням руху в сучасній українській мові»), Надія Яківна Тишківська («Семантико-словотвірна структура гнізд слів зі значенням почуттів у сучасній українській мові»). Мають значні досягнення в галузі словотвору Гафія Ярославівна Василевич («Словотвірні гнізда коренів слів зі значенням мислення в сучасній українській мові»), Марія Іванівна Голяннич («Словотвірні поля зі значенням говоріння в сучасній українській мові»), чий шлях у науку починався з кандидатських дисертацій, присвячених словотвірній проблематиці. Під керівництвом В. Грещука – учня і послідовника І.Ковалика, основоположника основоцентричної дериватології – сформувалася молодша генерація дериватологів: Оксана Дмитрівна Ципердюк («Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові»), Іван Михайлович Думчак («Універбація в українській мові»), Любов Іванівна Коржик («Структурно-семантична типологія відприкметникових словотвірних ланцюжків у сучасній українській мові»), Ірина Федорівна Джочка («Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта»), Наталія Михайлівна Пославська («Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта»), Роман Омелянович Бачкур («Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин») та ін., більшість із них дотепер працюють на кафедрі.

Тому закономірним є те, що серед вибіркової дисциплін, пропонованих студентам-філологам, є ті, що стосуються словотвору. Одна з них – «Теоретичні проблеми дериватології». Вона є важливою частиною фахової підготовки студентів української філології – майбутніх висококваліфікованих фахівців. У Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника відповідно до освітньої програми 035 «Філологія (Українська мова і література)»

її вивчають на четвертому курсі (перший семестр). Під час її опанування бакалаври поглиблюють знання, здобуті в курсі сучасної української літературної мови, знайомляться з історією розвитку, сучасним станом, перспективами і проблемами української дериватології. Відповідно до робочої програми, на основі якої укладений силабус, курс охоплює 12 годин лекцій, 18 годин практичних занять, 60 годин самостійної роботи; закінчується заліком.

Навчальна дисципліна передбачає поглиблення та систематизацію знань про основи словотвірної морфеміки, традиційні й новітні аспекти словотвору, що є запорукою формування та вдосконалення професійної майстерності здобувачів вищої освіти. Упродовж останніх десятиліть словотвір в україністиці виділився з морфології в окрему навчальну дисципліну, і нині він посідає самостійне місце в мовознавстві, функціонує як окремий його розділ зі своїм поняттєвим апаратом, з чітко визначеним спеціальним предметом дослідження, специфічною проблематикою, що в усій своїй сукупності не включалася до складу якоїсь іншої галузі науки, із виробленою й узвичаєною в науковій практиці системою наукових понять і термінів та перспективними методами наукового дослідження, зумовленими об'єктом вивчення і перевіреними на практиці. Повноцінна підготовка студентів у вищих навчальних закладах передбачає поглиблене вивчення української мови, її національних ознак на структурно-граматичному рівні, розпізнання спільних і самотутніх рис морфемної та словотвірної підсистем рідної мови в їх реалізації.

Мета навчальної дисципліни – формування у здобувачів вищої освіти систематизованих наукових знань про словотвірну підсистему сучасної української літературної мови. Сформульована мета охоплює комплекс завдань: забезпечити професійну підготовку майбутніх фахівців, допомогти студентам засвоїти теоретичні проблеми сучасної дериватології, виробити практичні навички з цієї навчальної дисципліни. Зокрема, подати основні відомості про теоретичні питання сучасної дериватології (основи словотвірної морфеміки, класифікацію морфем як словотворчих засобів; морфонологію та морфотактику; мотиваційні відношення у словотворі; проблеми словотвірної семантики; сучасні аспекти вивчення словотвору); активізувати процес оволодіння системою теоретичних знань зі словотвірної морфеміки та розуміння їхньої ролі в майбутній професійній діяльності; закріпити і систематизувати теоретичні знання зі словотвору української мови в процесі виконання вправ, завдань і морфемних та словотвірних розборів слів різної частиномовної належності; сформувати навички оперування фаховою термінологією. Це все, на наше переконання, повинно бути підпорядковано ширшій, глобальній меті – виховати повагу до української літературної мови, до мовних традицій, виховати прагнення постійно вдосконалювати знання мовних норм (зокрема словотвірних), стежити за змінами мовних норм, тобто сприяти формуванню свідомої мовної особистості.

У процесі опанування дисципліни бакалаври мають оволодіти такими компетентностями: здатність розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми в галузі філології у процесі професійної діяльності або навчання, що передбачає застосування теорій та методів філологічної науки і характеризується комплексністю та невизначеністю умов; здатність бути критичним і самокритичним; здатність навчатися й оволодівати сучасними

знаннями; здатність до пошуку, опрацювання й аналізу інформації з різних джерел; уміння виявляти, ставити і вирішувати проблеми; здатність працювати в команді та самостійно; здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу; здатність використовувати в професійній діяльності знання з теорії та історії української мови; здатність вільно оперувати лінгвістичною термінологією для розв'язання професійних завдань; здатність комплексно використовувати набуті філологічні та методичні знання у практиці викладання української мови.

Унаслідок вивчення дисципліни маємо домогтися таких результатів навчання: знати й розуміти основні поняття словотвірної морфеміки, словотвору, місце дериватології в системі мови; встановлювати морфемну структуру слів, визначати й класифікувати морфеми; розрізняти морфонологічні явища, знати морфотактику одиниць морфемної підсистеми мови; здійснювати морфемний аналіз слів різних частин мови; визначати словотвірну структуру слова, види словотвірної мотивації; знати й аналізувати комплексні словотвірні одиниці, з'ясовувати продуктивність комплексних словотвірних одиниць; володіти методикою виведення і формулювання словотвірних значень; виявляти ідіоматичність семантики похідних одиниць; здійснювати словотвірний аналіз слів різних частин мови; знати й розуміти сучасні аспекти вивчення словотвору.

Мета пропонованої статті – розглянути основні аспекти вивчення названого курсу.

Виклад основного матеріалу. Дериватологія пережила різні періоди у своєму розвитку – від піку наукового зацікавлення до своєрідного затишшя. На сучасному етапі словотвір, як зазначає В.Грещук, у загальній парадигмі наукових знань утверджується як об'єкт інтердисциплінарного дослідження, результати вивчення якого однаковою мірою важливі як для власне лінгвістики, так і для суміжних з нею наукових галузей знань, пов'язаних із людиною – психології, логіки, гносеології, культурології, герменевтики.

Починаємо курс з актуалізації знань четвертокурсників про морфеміку, її предмет, завдання і місце в системі лінгвістичних дисциплін; поглиблюємо їхні знання про морфему як мінімальну значеннєву одиницю мови, про морфи (аломорфи і варіанти морфем); кореневі й афіксальні морфеми; відмінність морфеми від інших одиниць мови; основні шляхи розвитку морфем; класифікацію афіксів за різними ознаками (місцем розташування у слові; функціями; способом вираження; формою; ступенем повторюваності; походженням); про полісемію, омонімію, синонімію, антонімію в системі морфем. Також подаємо відомості про морфемну структуру слова, розглядаючи такі питання: основа слова, її характеристика; подільність основ: морфеми з вільним і зв'язаним значенням; афіксоїди, уніфікси; історичні зміни у морфемній будові слова (опрощення, ускладнення, перерозклад, декореляція); морфемний аналіз слів; словники морфемної будови слів. Особливо звертаємо увагу на складні морфемного членування слів шляхом виконання відповідних вправ.

У процесі опанування теми «Морфонологія. Морфотактика» зупиняємося на таких питаннях: морфонологія як наука; морфонема як морфонологічна одиниця; морфонологічні явища, їх характеристика; морфотактика одиниць морфемної підсистеми мови; валентність суфіксів і префіксів; формальні, лексичні, словотвірні й стилістичні обмеження сполучуваності морфем.

Під час аналізу словотвірної системи української мови, опираючись на знання студентів, які вони здобули в курсі сучасної української літературної мови в попередні роки навчання, даємо їм поглиблені, ширші відомості про основні поняття й одиниці дериватології (словотвірний тип, словотвірний ланцюжок, словотвірну парадигму, словотвірне гніздо, словотвірну категорію, словотвірну пару, словотвірну модель); про дослідження словотвірних гнізд і словотвірних парадигм в українському мовознавстві; акцентуємо на національних особливостях словотвірної системи української мови.

Знайомимо четвертокурсників із теоретичними питаннями словотвірного значення; трактуванням словотвірної семантики крізь призму теорії номінації; висвітлюємо три типи деривації, методика виведення й формулювання словотвірного значення, проблему ідіоматичності семантики похідної одиниці.

У цьому курсі звертаємо увагу на те, що хоч дериватологія ще в 70-х роках остаточно виокремилася як самостійна галузь лінгвістичних знань, однак своїми коренями сягає початку ХХ ст., коли автори українських граматики та праць, у яких розглядалися різні аспекти нашої мови, більшою чи меншою мірою висвітлювали коло питань, що стосуються словотвору. Пропонуємо студентам самостійно прочитати такі роботи: «Грамматика української (руської) мови» Степана Смалья-Стоцького та Федора (Теодора) Гартнера, «Практична грамматика української мови» Василя Сімовича, «Норми української літературної мови» Олекси Наумовича Синявського, «Українська грамматика» Євгена Тимченка та ін. – і виступити з повідомленнями на відповідному практичному занятті. Такий вид роботи спрямований на опрацювання першоджерел і, крім досягнення безпосередньої мети – висвітлення питань, дотичних до словотвору, сприятиме ознайомленню студентів із особливостями наукового стилю, зокрема галузевої термінології різних часів. Звертаємо увагу на те, що, хоча з погляду сучасності, коли спостерігаємо розширення аспектів вивчення словотвору, формування нових поглядів на відомі проблеми, залучення даних із суміжних галузей знань про мову, такі описи словотвірної системи української мови, які подані у цих розвідках, видаються примітивними, однак саме вони були першими кроками на шляху становлення словотвору й заклали підвалини для виділення дериватології в окрему галузь лінгвістичних знань. Вони цінні тим, що систематизували словотвірне багатство нашої мови, вказавши на певні закономірності й виокремивши його специфічні риси. Після студіювання цих праць доречно на практичному занятті організувати бесіду-дискусію щодо доцільності повернення до української термінологійної системи деяких питомих словотвірних термінів замість узвичаєних запозичень (напр., *наросток*, *приросток* для позначення суфікса, префікса; відповідно *наросткування*, *приросткування* на позначення суфіксального та префіксального способів тощо).

На одному з лекційних занять висвітлюємо внесок І.І.Ковалика в розвиток дериватології. Акцентуємо, що в історію українського і слов'янського мовознавства І.Ковалик увійшов насамперед як дериватолог. Упродовж усього творчого життя словотвір залишався головною проблемою його наукових студій, за результатами яких було опубліковано кілька монографій і десятки статей. І.Ковалик розробив низку проблем із теорії словотвору, зокрема: опрацювання питань системності у словотворі, визначення основних дериватологічних понять у взаємозв'язках і взаємозумовленостях, з'ясування словотвірної синонімії,

омонімії, антонімії, встановлення ролі кореня у словотворі, встановлення і дефініція комплексних словотвірних одиниць.

Формуємо усвідомлення того, що І.Ковалик один із перших вказав на однобічність дослідження словотвору, зумовлену вивченням здебільшого афіксальних елементів похідного слова і недостатньою увагою до ролі твірної основи в дериваційних актах. Це було зроблено задовго до того, як подібні думки почали висловлювати мовознавці інших національностей. Саме праці І.Ковалика спонукали до розробки теоретичних питань словотвірної «основології», сприяли формуванню основоцентричного вивчення словотвору і становленню основоцентричної дериватології. Цю справу – обґрунтування засад основоцентричної дериватології – продовжив його учень і послідовник В.Грещук.

Наголошуємо, що І.Ковалик є дослідником різнотипних словотвірних гнізд. Його студії про принципи словотвірного «гніздування» слів, формально-семантичну структуру словотвірного гнізда, роль кореня в його структуруванні, за словами В. Грещука, стали надійною теоретичною і практичною базою для розвитку словотвірної «гніздології».

Ще один аспект досліджень І.Ковалика – це розгляд питання про омонімію та синонімію у словотворі. Словотвірну омонімію та синонімію науковець розглядає в їх стосунку до лексичної і граматичної омонімії й синонімії. Розмежовуючи їх, він запропонував такі мовознавчі терміни: омолексеми, тобто лексичні омоніми; омоморфеми з поділом їх на омофлексії та омоафікси (омосуфікси та омопрефікси).

Словотвірні суфіксальні синоніми І.Ковалик вбачав у рядах похідних слів, які мають спільну твірну основу й однакові за значенням різнозвучні суфікси на зразок *збирач – збиральник, здавець – здавальник*.

Багато уваги І.Ковалик приділив способам словотворення та їх класифікації. Усі способи словотвору мовознавець поділив на дві групи залежно від кількості твірних основ – однієї чи двох. На базі однієї твірної основи дослідник виділяв такі способи: суфіксальний (зокрема і з нульовим суфіксом); префіксальний; постфіксальний; префіксально-суфіксальний (зокрема і з нульовим суфіксом); суфіксально-постфіксальний; префіксально-суфіксально-постфіксальний; черезступеневий; морфолого-синтаксичний; лексико-морфологічний; семантичний (лексико-семантичний). На базі кількох твірних основ: складання основ; суфіксально-складний (також і з нульовим суфіксом); префіксально-складний; префіксально-суфіксально-складний; зрощенневий; контамінаційний; телескопічний; аналітичний (словосполучний).

Даємо четвертокурсникам завдання порівняти класифікацію способів словотворення І.Ковалика з усталеною в сучасній лінгвістиці, яку вони вивчили в курсі сучасної української літературної мови, таким чином спонукаючи їх до глибшого порівняльного аналізу та відповідних самостійних висновків.

Знайомимо студентів з іншими напрямками дериватологічних студій І.Ковалика, серед яких: теоретичні проблеми методики порівняльно-історичного дослідження словотвору слов'янських мов; порівняльно-типологічна характеристика словотвору іменників у слов'янських мовах; особливості та специфіка діалектного, ономастичного словотворення; термінологічне словотворення.

Для детальнішого ознайомлення з науковим доробком у сфері дериватології пропонуємо здобувачам освіти опрацювати відповідні статті з джерела [2]. Також на самостійне опрацювання подаємо публікації В.Грещука «Дериватологічна концепція Івана Ковалика», «Внесок Івана Ковалика в українське і слов'янське мовознавство» та ін.

У процесі опанування курсу бакалаври повинні усвідомити, що праці І.Ковалика з теорії словотвору значною мірою визначили основні напрямки розвитку сучасної дериватології.

Наведемо приклади завдань для закріплення теми.

Завдання 1. Підготувати інформацію про життя й діяльність І.Ковалика.

Завдання 2. Опрацювати кілька дериватологічних публікацій І.Ковалика (на вибір).

Завдання 3. Підготувати повідомлення на одну з тем: «Способи словотворення в дериватологічній концепції І.Ковалика», «Словотвірне значення та його місце у смисловій структурі слова (за І.Коваликом)», «Внесок І.Ковалика в розвиток української дериватології» і под. (теми повідомлень уміщені в інструктивно-методичних матеріалах до вивчення дисципліни).

Ще одна проблема, яка в сучасній лінгвістиці з'явилася недавно, однак є сьогодні дуже актуальною, – це проблема тексту і словотвору. Із початку свого становлення вона, за спостереженнями В.Грещука, зазнала помітних змін. Так, у 60-их рр. минулого століття одиницею лінгвістики тексту стає певна послідовність речень, співвіднесених зв'язками – складне синтаксичне ціле, надфразна єдність, абзац тощо. У 70-і рр. 20 ст. на передній план виступає цілий текст, цілий твір мовлення, і лінгвістика тексту має два об'єкти вивчення: складне синтаксичне ціле (мікротекст) та цілий мовленнєвий твір (макротекст), який не є вивченим.

Не менш важливими проблемами основоцентричної дериватології є проблеми зв'язності і цілісності тексту, які по-іншому ще називають «локальною зв'язністю» і «глобальною зв'язністю». Локальна зв'язність (когезія) – це зв'язність елементів тексту, речень, надфразних єдностей, абзаців і т.д. (формальна, структурна зв'язність). Глобальна зв'язність (когерентність) – це те, що забезпечує єдність тексту як цілого, його внутрішню цілісність, що виявляється в логіко-семантичній, граматичній і стилістичній співвіднесеності і взаємозалежності його складників (змістова зв'язність).

Актуальною і досить популярною проблемою в сучасному мовознавстві залишається проблема виявлення текстоорієнтованих функцій різних словотвірних одиниць і визначення їхньої ролі та місця у формально-семантичній структурі тексту.

На лекційному, а згодом на практичних заняттях характеризуємо роль елементарних словотвірних одиниць у структурі тексту. Пригадуємо, що у словотворі виділяють різні словотвірні одиниці від найпростіших, елементарних до комплексних: дериваційні морфеми, твірні основи, похідні слова, словотвірні пари «твірне-похідне», словотвірні парадигми, словотвірні типи, словотвірні категорії, словотвірні гнізда. Усі вони, кожна по-своєму, можуть забезпечувати зв'язність тексту – локальну чи глобальну або як одну, так і другу.

На прикладах із художніх, публіцистичних чи інших творів ілюструємо значення похідних слів в організації тексту.

Аналізуючи текстотвірні потенції комплексних словотвірних одиниць, актуалізуємо знання студентів про словотвірний тип, словотвірну категорію, словотвірне гніздо, словотвірну парадигму.

Словотвірний тип – це комплексна системоутворювальна одиниця словотвору, яка є також важливим засобом текстотворення. Це модель похідних слів (дериватів), що належать до однієї частини мови, мають той самий словотвірний формант і характеризується спільним словотвірним значенням. У тексті ця одиниця реалізується найчастіше задля увиразнення висловлення, конкретизації, деталізації словотвірної семантики, а також задля забезпечення локальної зв'язності, вираження авторської оцінки і ставлення до висловленого.

Словотвірна категорія – це комплексна одиниця словотворення, що об'єднує похідні різних словотвірних типів зі спільним словотвірним значенням та однаковою способом творення, але з різними за фонемним вираженням словотвірними формантами. Словотвірна категорія повторює текстотвірні можливості словотвірного типу, однак завдяки спільнозначним, але рівнозвучним формантам похідних, у яких вона виявляється, дає змогу уникнути одноманітності номінативних одиниць у текстотворенні та стилістично урізноманітнити їх, використовуючи деривати синонімічних словотвірних типів.

Словотвірне гніздо – це множина спільнокоренових слів, упорядкованих відношеннями словотвірної похідності. Деривати одного словотвірного гнізда забезпечують у тексті зв'язність і цілісність, інтеграцію тексту, об'єднання його частин в одне ціле. Компоненти словотвірного гнізда виконують роль композиційного каркасу, забезпечуючи одну з основних ознак тексту – єдність теми.

Для пов'язування й об'єднання сегмента тексту в єдине ціле можуть використовуватися одиниці словотвірної парадигми, тобто множини різночастиномовних дериватів, утворених від однієї твірної основи на одному ступені деривації компонента словотвірного гнізда.

Також висвітлюємо питання формування конотативного компонента семантики тексту словотвірними засобами, наголошуючи, що у творенні конотативного компонента текстової семантики беруть участь різні мовні одиниці й категорії, зокрема і словотвірні ресурси. В.Грещук виділяє три основні способи експресивізації тексту: системний (узуальний), оказіональний і функціональний, які розглядаємо на відповідному практичному занятті.

Отже, студенти повинні усвідомити, що словотвір і текст взаємопов'язані, оскільки як елементарні, так і комплексні словотвірні одиниці, що входять до структури текстового висловлювання, є важливими засобами в організації тексту. Вони забезпечують цілісність і зв'язність текстового висловлювання, єдність теми і змісту, також виконують експресивну функцію, функції збагачення та художнього увиразнення тексту, висловлення авторського ставлення й оцінки, економії, уникнення надмірного вживання однотипних мовних одиниць, семантичної компресії, підсилення звукового ладу висловлення, підсилення інформативності висловлення, єдності сегмента тексту тощо. Щоби дати студентам усеохопне розуміння проблеми «словотвір і текст», пропонуємо для опрацювання монографічне дослідження Василя Васильовича Грещука і Оксани Богданівни Грещук [1].

Для закріплення знань пропонуємо здобувачам освіти самостійно дібрати зразки уривків із художніх чи публіцистичних творів, які б демонстрували роль різних словотвірних одиниць у породженні тексту. Різновидом такого завдання для творчих студентів може бути написання власних текстів.

Щоби практично осмислити набуті теоретичні відомості, свідомо аналізувати мовні явища у сфері словотвору, до кожного практичного заняття рекомендуємо виконати різноманітні вправи і завдання, які дібрано й систематизовано відповідно до вимог чинної програми. Деякі з них наведемо тут.

1. Визначити морфонологічні явища, що спостерігаємо при творенні похідних: рука – рученька, таблиця – табличка, короткий – вкоротити, купити – куплений, дзвеніти – дзвін, глибокий – глибочний, еліпс – еліптичний, щока – щічка, яблуко – яблучний, резюме – резюмувати, розграфити – розграфлений, шосе – шосейний, вчора – вчорашній, серце – сердечний, амазонка – амазонський, регбі – регбіст, короткий – коротко, житло – житловий, Івано-Франківськ – івано-франківський, тоді – тодішній.

2. Визначити тип наголосу (енклітичний, проклітичний) у парах слів:

Високий – вищий, глухий – глухо, дзвінкий – дзвінко, білий – білявий, короткий – коротко, бік – боковий, баба – бабуся, падати – падіння, зелений – зеленіти, жовтий – жовтуватий, житло – житловий.

3. Визначити, у яких парах творення похідних супроводжується елізією:

Ходити – хід, таксі – таксист, фонетика – фонетист, виходити – вихід, синій – синь, пародія – пародист, наказати – наказ, граматики – граматист, юний – юнь, шуміти – шум, Жмеринка – жмеринський, торік – торішній, проривати – прорив, Каховка – каховський, повсюди – повсюдний, лібрето – лібретист, піаніно – піаніст.

4. Визначити морфемну будову слів:

По-студентськи, гордість, загордитися, заокеанський, записуватися, неголосно, підтверджувати, розчесатися, там, земляний, по-українськи, намалювавши, роблячи, зроблений, прочитаний, чешешся, голосно, книжечка, водянистість, налагоджувати, збагачуватися, верховодити.

5. Визначити історичні зміни морфемного складу слів:

Дар, обруч, руками, перстень, жир, зонтик, народ, урожай, білка, столиця, філолог, біолог, виноград, сусід.

6. Визначити способи словотворення наведених слів: по-українськи, по-нашому, зернина, Долина, синява, кобзар, Кобзар, кишенька, пребагатий, надлюдина, перекотиполе, працелюб, нагороджений, антинародний, спідлоба, добудова, київський, триста, запанібрата, виш, ПНУ, школа-лабораторія, наглядяч, пречудово, переписаний, недочитаний, вислухавши, зробивши.

7. Згадати тексти народних пісень або авторських поезій (строфа-дві) для ілюстрації варіантів морфем. Для зразка: 1) Чорнії брови, / Карії очі. / Темні, як нічка, / Ясні, як день. 2) Ми підем, де трави похилі, / Де зорі в ясній даліні. / І карії очі і рученьки білі / Ночами наснять мене (А.Малишко).

Для перевірки рівня засвоєння знань із курсу пропонуємо студентам тестові завдання. Вони стосуються як теоретичних відомостей, так і практичних навиків. Далі наведемо зразки тестів із різних тем.

1. Вказати варіант, у якому в усіх похідних словах є нульовий формант:

а) входити – вхід, студент – студентський, багатий – пребагатий;

- б) виходити – вихід, співати – спів, синій – синь;
- в) зелений – зелень, зеленіти – позеленіти, святковий – по-святковому;
- г) мудрий – мудрість, читати – читач, чесвти – розчесати.

2. Визначити помилкове твердження:

- а) словотвірна пара може збігатися зі словотвірним ланцюжком;
- б) кожна словотвірна пара є бінарним словотвірним ланцюжком;
- в) мотивованим є похідне слово, а мотивувальним – твірне;
- г) семантичні відношення між твірним і похідним словами пов'язані з поняттям *мотивація*.

3. Вказати варіант, у якому правильно названі ознаки словотвірного типу:

- а) тотожність частин мови твірних слів, тотожність частиномовної належності похідних слів, відмінність способу словотворення та словотворчого форманта;
- б) спільність частиномовної належності твірних та похідних слів, відмінність словотвірного значення;
- в) спільність частиномовної належності твірних слів, відмінність частиномовної належності твірних та похідних слів, спільність словотвірного значення дериватів;
- г) спільність частиномовної належності твірних та похідних слів, спільність словотвірного значення, однаковість способу словотворення та словотворчого засобу.

4. У якому варіанті порушено послідовність слів у словотвірному ланцюжку?

- а) грамота – грамотно – неграмотний – неграмотно;
- б) голос – голосувати – переголосувати – переголосовання;
- в) чорний – чорніти – почорніти – почорніння;
- г) Україна – український – по-українському.

5. Назвати варіант, у якому словотвірні пари демонструють відношення вихідної мотивації:

- а) ліс – лісок, студент – студентський, рука – рученька;
- б) поле – польовий, учитель – учителька, студент – студентка;
- в) сад – садок, гіркий – гіркість, добренький – добренько;
- г) святковий – по-святковому, щедрий – щедро, мудрий – мудрість.

6. Вказати варіант, у якому всі похідні слова мають неединичну мотивацію:

- а) ірреальність, нерівність, неприємно, перескладання;
- б) радісний, добренько, зависокий, заблизько;
- в) архіважливо, небажаний, невчасно, розвеселитися;
- г) по-українськи, прадавній, святково, замалий.

7. Визначити помилкове висловлювання:

- а) слово, яке за семантикою рівнозначне з твірним, а за структурою складніше від нього, вважають похідним;
- б) напрямок мотивації між членами словотвірної пари визначається тільки за структурою твірного й похідного;
- в) опосередкована мотивація – мотиваційні відношення між твірним і похідним, які відрізняються кількома словотворчими формантами;
- г) члени словотвірної пари *гітара – гітарист* характеризуються регулярною мотивацією.

8. Назвати хибне висловлювання:

- а) стилістичні обмеження у сполучуваності морфем є не такими регулярними й безвинятковими, як формально-структурні;
- б) морфема має тільки план вираження;
- в) у словах типу *кум – кума, Валентин – Валентина, маркіз – маркіза* флексії відіграють словотворчу функцію;
- г) морфем не можна поділити на менші значеннєві одиниці.

9. У якому варіанті наголос не є морфонологічним явищем:

- а) жовтий – жовтуватий, житло – житловий;
- б) тихий – тихо, білий – біло;
- в) дзвінкий – дзвінко, адреса – адресувати;
- г) падати – падіння, зелений – зеленіти.

10. Назвати хибне висловлювання:

- а) морфема співвідноситься з морфом як фонема зі звуком;
- б) термін *елізія* запропонував В.Горпинич;
- в) до морфонологічних явищ в українській мові належать: чергування, усічення, інтерфіксація (нарощення), накладання (суміщення), наголос;
- г) морфонологічні явища виникають на морфемному шві як результат взаємоприспосовування морфем.

Для засвоєння студентами словотвірної термінології кожне практичне заняття супроводжуємо термінологічним мінімумом, який перевіряємо під час усних відповідей, самостійних і тестових робіт. Напр.: морфема, морфеміка, морфемікон, морфемологія, морф, аломорф, варіант морфемі, афікс, префікс, суфікс, конфікс, постфікс, інтерфікс, уніфікс, флексія, афіксоїд, префіксоїд, суфіксоїд, відношення додаткової дистрибуції, відношення вільного варіювання, корінь вільний, корінь зв'язаний, лексикалізація афіксів, афікси препозитивні і постпозитивні, дериваційні та реляційні афікси, афікси прості, складні та складені, афікси регулярні і нерегулярні, продуктивні і непродуктивні; морфонологія, морфотактика, морфонологічна позиція, морфонема, морфонологічне явище, чергування, усічення, інтерфіксація, накладання, наголос проклітичний/енклітичний, валентність морфем, елізія.

Висновки. Навчальний курс «Теоретичні питання дериватології» є важливою складовою підготовки висококваліфікованих філологів. Крім навчальної та пізнавальної мети, він має ще важливу функцію формування і становлення свідомої мовної особистості, обізнаної з особливостями й закономірностями розвитку української дериватології, її сучасним станом, актуальними проблемами. Разом з іншими освітніми компонентами лінгвістичного спрямування ця дисципліна допомагає сформувати філолога як громадянина-патріота, який усвідомлює важливу роль мови в націєтвірних процесах.

Література:

- 1. Грещук В., Грещук О. Словотвір і текст : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпатський нац. університет імені Василя Стефаника, 2022. 233 с.
- 2. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. Івано-Франківськ–Львів : Місто НВ, 2007. 404 с.

References:

1. Greshchuk V.V., Greshchuk O.B. Slovtvir i tekst [Word formation and text: monograph]. Ivano-Frankivsk : Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 2022. 233 p. [in Ukrainian].
2. Kovalyk I.I. Vtchennia pro slovtvir. Vybrani pratsi [The doctrine of word creation. Selected works]. Ivano-Frankivsk–Lviv : Misto NV, 2007. 404 p [in Ukrainian].

Пена Л.І. Курс «Теоретичні проблеми дериватології»: основні аспекти вивчення. «Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)»: журнал. 2024. № 1 (19) 2024. С. 408-423.